

A ZSIDÓ AMSZTERDAM 1600 ÉS 1940 KÖZÖTT: A GETTÓBÓL A „VÁROSBA”

(Jewish Amsterdam 1600—1940. From „ghetto” to „neighbourhoods”)

**ROB VAN ENGELSDORP GASTELAARS, JECQUELINE VIJGEN,
MICHIEL WAGENAAR**

Bevezetés

Nagyon kevés nép dicsekedhet migrációval oly gazdagon átszótt történelemmel, mint a zsidók. Jelen tanulmányunkban az amszterdami zsidókkal foglalkozunk, s a témán belül is a zsidóknak az őket körülvevő amszterdami társadalomba való integrálódásával, illetve a társadalmon belüli szegregálódásukkal. A vizsgálandó időszak kezdetét a zsidóknak a 17. század elején Amszterdamba történő első migrációs hulláma jelölte ki, végét a II. világháború kitérése. Tanulmányunkat kutatási témánk bemutatásával kezdjük.

Az amszterdami zsidó közösséget társadalmi közösségnek tekintjük, ami azt jelenti, hogy a társadalom egységén belül olyan csoportnak, melynek tagjai, a közös értékek alapján kölcsönös szolidaritást vállalnak egymással. A fenti közösséget akkor tekintjük asszimilálódottnak, ha ezen közösség tagjainak az élet különböző szinterein való megjelenése megegyezik a csoportot magába foglaló nagyobb társadalom tagjainak a részesedésével. Az élet különböző szinterein jelen esetben a munkaerőpiacra, az oktatási rendszerre, a jóléti szisztémára, a politikára, az önkéntes szervezetekre és az informális társadalmi kapcsolatokra gondolunk. Természetesen az asszimilációhoz legalább két fél részvételére van szükség: az egyik maga a közösség, a másik pedig az azt körülvevő társadalom, beleértve a kormányt is. A fenti két fél célkitűzései meghatározzák az asszimiláció mértékét. Fordítsuk tehát most figyelmünket ezekre a célkitűzésekre.

A közösséget körülvevő társadalom céljai az univerzálístól a partikulárisig elég széles skálán mozoghatnak. Az első esetben a társadalom elő kívánja segíteni a közösség valamennyi tagjának az élet különböző szinterein való egyenlő megjelenését, tehát meg kívánja szüntetni a kizárást. Ezzel szemben állnak a partikuláris célkitűzések: ebben az esetben a közösséget körülvevő társadalom kizáró jogszabályokkal, rendeletekkel, diszkriminációval, és bizonyos esetekben még erőszakos cselekményekkel is meg kívánja akadályozni a csoportok egyenlő megjelenését a társadalmi élet különböző területein, illetve részvételüket a különböző társadalmi tevékenységekben. Ugyanez elmondható a közösség célkitűzéseiről is. Ez esetben akkor beszélünk univerzális célokról, amikor a közösség az élet különböző területeiből való egyenlő részesedéséért, és egyenlő jogokért harcol, amely harc az emancipációs mozgalmak formáját is öltheti. Abban az esetben viszont, ha a közösség a másságát igyekszik hangsúlyozni, például a saját munkaerőpiacán, iskoláiban, önkéntes szervezeteiben stb. való részvétellel, akkor partikuláris célkitűzésekről beszélünk.

A fenti szélsőséges álláspontok kombinációja eredményezi a következő sémát, amelyben az asszimiláció négy tipikus állomását különböztetjük meg (aminélfogva nem várható abszolút konszenzus a célokkal kapcsolatban sem a környező társadalmon, sem pedig a közösségen belül):

1. a környező társadalom célkitűzései	2. magának a közösségnek a célkitűzései	
	3. partikuláris	4. univerzális
5. partikuláris	6. szektás kisebbség	7. asszimilációs tendenciákkal jellemezhető közösség
8. univerzális	9. szektás tendenciákkal jellemezhető közösség	10. asszimilálódott közösség

1. = objectives of the surrounding society
2. = objectives of the collectivity itself
3. = particularistic
4. = universalist
5. = particularistic
6. = sectarian minority
7. = minority with assimilative tendencies
8. = universalist
9. = collectivity with sectarian tendencies
10. = assimilated collectivity

Amint azt a fenti modell is bizonyítja, a zsidó közösségről csak abban az esetben beszélünk kisebbségként, ha a közösséget körülvevő szélesebb társadalom a közösségnek az élet különböző színterein való szereplésének akadályoztatása révén partikuláris hozzáállást tanúsít.

A közösség városi települési struktúráját a fent leírt asszimiláció mértékének térbeli megjelenése, illetve függvényeként értelmezzük. Következésképpen a lakóhelyi típusokat a szegregáció szempontjából csoportosítottuk. Egy közösséget akkor nevezünk térben szegregálódottnak, amikor tagjai döntően elkülönült, egyedülálló lakóhelyi övezetekben élnek, és döntően az ott hozzáférhető szolgáltatásokat (iskolák, üzletek, vállalatok stb.) veszik igénybe. Várározásaink szerint a következők történnek:

— A szektás kisebbség esetében két okból is erőteljes a szegregációs tendencia. Először is azért, mert a környező társadalom mindent megtesz azért, hogy a közösség tagjait rossz adottságokkal rendelkező területeken (a legtöbb esetben rossz környéken levő, elsősorban alacsony színvonalú lakásokkal beépített övezet) telepítse le, másrészt pedig azért, mert a közösség maga is a város elkülönült helyein, a közösség által nyújtott és tagjai által igénybevett szolgáltatások környékén fog letelepedni. Ebben az esetben beszélünk gettóknak történő szegregálódásról.

— Az asszimilációs tendenciákkal jellemezhető közösség is szegregálódhat, bár ebben az esetben nem várható teljes szegregálódás. Először is a közösség egésze nem tesz semmilyen erőfeszítést annak érdekében, hogy saját különálló területet foglaljon el. A közösség jómódú tagjai megpróbálnak elmenekülni, és más környéken, más „városszerkezeti egységben” ott-hont találni. Ennek következtében a szegregálódás elsősorban a közösség szegényebb tagjainak a sorsa. Másrészt viszont igen valószínű, hogy a közösség tagjai által lakott, alacsony színvonalú környékek mindazonáltal „mennyországnak” számítanak más kisebbségek számára, s ennek

következtében a lakosság vegyes. Ebben az esetben beszélünk nyomortelepeken (*slum*) történő szegregálódásról.

— A szektás tendenciákkal jellemezhető közösség is kerülhet a részleges szegregáció állapotába. Ez esetben a közösség asszimilálódottabb tagjai szabadon letelepedhetnek más környéken, és élhetnek nem-zsidó környékek közelében. Ugyanakkor azonban az is valószínű, hogy a szektásabb (és ez a többség), ortodox közösségi tagok úgy erősítik meg a társadalom többi tagjától való különbözőségüket, hogy saját lakóhelyi övezetet alakítanak ki a maguk számára. Ebben az esetben beszélünk „városszerkezeti egységekben” való szegregálódásról.

— Az utolsó esetben, vagyis az asszimilálódott közösség esetében, nem várható szegregálódás.

Annak eldöntéséhez tehát, hogy az amszterdami zsidók szegregáltan éltek-e vagy sem, két kérdést kell megválaszolni: Milyen mértékben éltek szegregálódott területeken, és milyen okból? Szegregálódásuk a közösség elutasító magatartása következtében (lásd a gettó esetét) kialakuló közösségi döntés eredménye volt, vagy pedig pusztán csak a többség elutasító magatartásának a következménye (a nyomortelepek esetében), illetve kizárólag csak a saját választásuk eredménye (a városszerkezeti egységek esetében)?

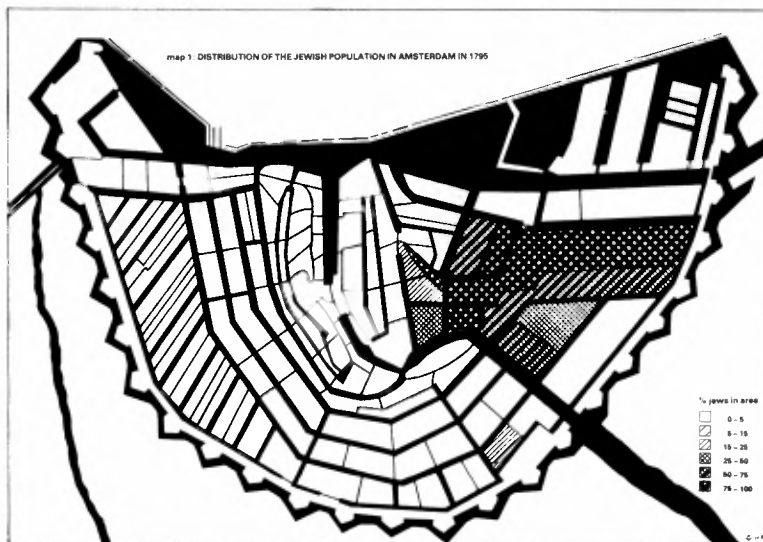
Az 1600 és 1795 közötti, vagyis a (formális) emancipációt megelőző időszak

Az első amszterdami zsidó település létrejötté egybeesik a hollandoknak a spanyolok elleni felkelésével, tehát a katolikus egyház uralmával. 1600-tól kezdődően a zsidók és az ún. marra-nok, vagyis a pseudo-keresztények, gazdasági és vallási okokból elvándoroltak Portugáliából. Őket nemsokára követte a Harmincéves Háború elől menekülő német zsidók hulláma, amíg végül, a 17. század második felében, a Lengyelországból menekülő zsidók telepedtek le Amszterdamban. Az 1795-ben tartott első hivatalos népszámlálás szerint nem kevesebb mint 20 ezer portugál, illetve kelet-európai származású zsidó élt Amszterdamban, ami a város 210 ezres lakosságának közel egytizedét tette ki.

A Holland Köztársaság idején a zsidók idegeneknek számítottak mind saját szempontjaik, mind pedig az őket körülvevő társadalom értékítélete szerint, hisz a Zsidó Nemzet tagjaiként tartották magukat számon, és így tartotta őket számon a társadalom is. Mint ilyenek, testi és vagyoni biztonságot élveztek (és ez messze meghaladta azt, amire más társadalmakban számíthattak), majd egy idő után ehhez járult még a vallási tolerancia is. Ugyanakkor azonban, ellentétben más menekültekkel (lásd pl. a hugenottákat), a zsidók nem kaptak egyenlő jogokat. Különösen a gazdasági szférában volt szembeszökő a kisebbségi státuszuk: a zsidók nem lehettek a városi kézműves céhek tagjai, tehát más területre kellett specializálódniuk, hogy megélhetésüket biztosítani tudják. A tipikus zsidó szakmák közül a pénzzel és áruval történő kereskedést, az amszterdami kereskedelmi tekintélyek előtt korábban ismeretlennek számító, ezért céhes szabályozás alá nem eső, árukkal (gyémánt, cukor, dohány) való kereskedést, és végül pedig magának a zsidó (ortodox) közösségnek az igényeit kielégítő kézműves és kereskedelmi tevékenységeket (kóser hentes, kóser pék stb.) kell megemlíteni. A politikai és a -közélet is el volt

zárva a zsidók előtt. Néhány gazdag, illetve értelmiségi zsidó kivételével a zsidóktól a társadalmi életben is kellő távolságot tartottak, és a zsidó—nem-zsidó vegyesházasságok tilalma még csak tovább erősítette a fentieket.

Nyilvánvaló, hogy a zsidók maguk nem érezték idegen-státuszukat ennyire megkülönböztető jellegűnek: pontosabban szólva nem juttatták kifejezésre az asszimilálódás iránti óhajukat. Korlátozott gazdasági, társadalmi és politikai jogaikért kárpótolta őket az általuk élvezett jelentős autonómia: az oktatás, a közjólét, és még a jogalkotás fontos szegmensei is javarészt saját hatáskörükbe tartoztak, és az amszterdami régensnek köszönhetően a zsidó hivatalnokok (ún. parnasszimok) szinte kizárólagos hatalommal bírtak. A szigorúan keresztény kézműves céhek tevékenységében azonban még formális kizárás nélkül is igen nehéz lett volna a zsidóknak résztvenniük. A zsidók kisebbségi státusza nem okozott problémát egészen addig, amíg Amszterdam kereskedelmi sikere töretlen volt. A gazdasági hanyatlás csak a 18. század második felében következett be, és a zsidó közösség csak ennek hatására érezte szokatlan gazdasági specializációjának a hátrányos következményeit, melynek eredménye a zsidóknak a nem-zsidó városlakókhoz viszonyított rohamos elszegényedése lett. Mindent összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy Amszterdam zsidó lakossága meglehetősen szektás pozíciót foglalt el; ha mindezt összehasonlítjuk a befogadó társadalomra jellemző kizáró magatartással, akkor helyesnek látszik az akkori amszterdami zsidó közösséget szektás kisebbségnek nevezni. Amint az 1795-ös népszámlálásból is kiderült, a fentiek által implikált asszimiláció mértéke az alábbiakban látható, és Amszterdam zsidó településszerkezetét mutató térképen is jól érzékelhető (1. ábra).

1. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1795-ben
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1795)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of jews in areas)

Gyakorlatilag valamennyi zsidó a város keleti részének egy adott területén élt. A szegregálódást mutatja még az is, hogy a 135 népszámlálási körzetből összesen 110-ben egyáltalán nem laktak zsidók. Ez a helyzet elsősorban az Amstel folyótól nyugatra elhelyezkedő városrészekre jellemző, ami Amszterdam új részének tekinthető, hisz ott a 20 ezerből mindössze 336 zsidó élt. Az erőteljes szegregáció benyomását még további két statisztikai adat is alátámasztja: az egyik az úgynevezett izolációs index (jPj), és a másik a szegregációs index (ID). Nézzük meg, hogy mit is mutat a fenti két index a mi esetünkben. 1795-ben Amszterdam lakosságának 9,6%-a volt zsidó. Ennek következtében abban az esetben, ha a zsidók véletlenszerűen telepedtek volna le a város különböző részein, akkor annak a valószínűsége, hogy egy zsidó találkozik egy másik zsidóval (jPj) 9,6% lett volna. Ugyanakkor azonban, mint azt már a korábbiakban láttuk, nem ez volt a helyzet. 1795-ben ugyanis ennek a valószínűsége 70,2%, vagyis 7,3%-szer magasabb volt. A disszimilaritási index, ami azt mutatja, hogy a zsidók hány százalékának kellett volna elköltöznie ahhoz, hogy ne legyen szegregáció a zsidók és a nem-zsidók között (ez esetben 0 a minimális, míg 100 a maximális mértékű szegregációt mutatja), legalább ennyire impresszív, hisz értéke nem kevesebb, mint 92,2. Hogyan magyarázható ez a nagymértékű szegregáció?

A zsidók első letelepedési hulláma Amszterdamban egybeesett a város növekedésével és terjedésével. A „régii” város igen komoly lakás gondokkal és az abból következő túlszűfolttság problémájával küzdött: a bevándorlók zöme tehát arra kényszerült, hogy Amszterdam új városrészeiben telepedjen le. (Ez a helyzet nem különbözik gyökeresen a maitól: a korábbi holland gyarmatokról érkező bevándorlók csak Amszterdam „Bijlmermeer” nevű, sokemeletes panelházakkal beépített, és nem túl vonzóan tartott részében tudnak fedelelet találni a fejük fölé.) A zsidók letelepedését még számos további szempont és korlátozás is nehezítette. Körülbelül 1620-ig szigorúan tilos volt a zsinagógákban vallási szertartásokat tartani. Miután a keresztény szomszédok megtagadták őket, a zsidók (valamint a katolikus és protestáns szekták tagjai) a város keleti részében kerestek menedéket, mely abban az időben lakatlan volt, és fátelpeként szolgált. A későbbi zsidó bevándorlók valamennyien ehhez a településhez csatlakoztak, még azután is, hogy megszűnt a vallásgyakorlás tilalma. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy a vallás volt a zsidó szegregáció elsődleges oka, és még azt is mondhatjuk, hogy bizonyos szempontból szükségszerűvé is tette a szegregációt, mivel a korlátozott mozgásszabadság sabbeszkor és más vallási ünnepeken, vagyis hogy 1400 méternél nagyobb távolságot nem lehetett megtenni, megerősítette azt az igényt, hogy a zsidók a zsinagógák és kóser üzletek környékén telepedjenek le. A zsidók elkülönülését eltérő kultúrájuk, és saját nyelvük (portugál, illetve jiddis) használata még csak tovább erősítette.

Amszterdamban a szó jogi értelmében nem volt gettó. A zsidókat semmilyen formális módon nem kényszerítették arra, hogy a városnak egy adott részén telepedjenek le (annak ellenére, hogy a város nem-zsidó lakosai, a versenytől és a környék leromlásától való félelmükben, legalább egyszer biztosan beadtak petíciót ilyen törvény meghozatalára). Figyelembe véve azonban azt a tényt, hogy a befogadó társadalom sürgette a zsidókat saját autonóm társadalmi szervezeteik létrehozására (függetlenül attól, hogy a zsidók ezt örömmel megtették!), valamint a vallásgyakorlatuk és vallási ceremóniáik iránt kezdetben megnyílvánuló averziót, és a kézműves céhek elutasító magatartását, biztonsággal állíthatjuk, hogy a fent körvonalazott szélsőséges szegregáció részben az amszterdami társadalom partikuláris viselkedésének tudható be.

A bevezetőnkben megfogalmazottak szerint azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 1795-ig az amszterdami zsidók gettóban, szegregálódva éltek, s ennek öka egyaránt keresendő saját ortodox preferenciáikban, és a társadalomban elfoglalt kisebbségi helyzetükben.

Az emancipáció és a stagnálás időszaka 1796 és 1860 között

Az Egyesült Provinciák Köztársaságának bukása döntő jogi és politikai változásokat eredményezett, melyek alól a zsidók sem képeztek kivételt. 1796-ban, a felvilágosodás jegyében, egyenlő polgárjogot adományoztak a zsidóknak is. Ezzel egyidőben betiltották a kézműves céheket is, tehát ettől az időtől kezdve a zsidók minden szakmával foglalkozhattak. Megszűnt a zsidó autonómia is, és a parnasszim hatalma kizárólagosan csak vallási ügyekre korlátozódott. Mindez azt eredményezte, hogy a zsidó vezetők zöme egy csöppet sem lelkesedett ezért az emancipációért, mivel attól tartottak, hogy a helyi autonómia eltűnése a közösség túlélését veszélyezteti. Minden ellenállásuk hiábavalónak bizonyult azonban, és még a Holland Királyság 1813-as proklamációja sem tudta megváltoztatni a holland zsidók 1795 utáni helyzetét.

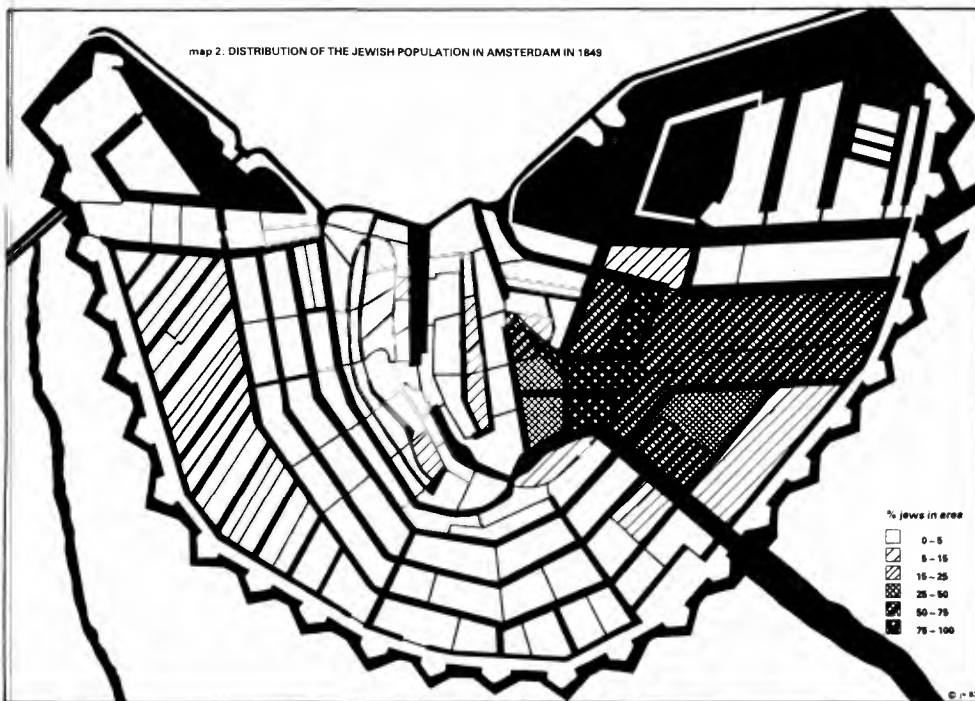
Bár a zsidóság kisebbségi státusza formálisan megszűnt, a zsidó közösség még igen hosszú ideig nem haladt egy fikarcnyit sem előre az asszimiláció rögs útján. Ebben az időszakban Amszterdam stagnáló város volt, és gazdasága nem ajánlott semmilyen lehetőséget lakosai szociális helyzetének javítására. A francia megszállás szinte teljesen megbénította a város kereskedelmét, melyben a zsidó lakosságnak igen jelentős szerepe és részesedése volt. Béke sem hozott, melyet gazdasági fellendülés kísérhetett volna. Mindezek következtében a fenti időszakban szinte egyáltalán nem változott a hagyományos zsidó szakmák köre, és a legfontosabb tevékenység továbbra is az utcai árusítás maradt. Tovább nőtt a nyomor: 1850 körül a német zsidók nem kevesebb mint 55 %-a, és a portugál hitsorsosaiak 63 %-a a nyomor szélén élt, míg ez az arány „mindössze” 17% volt Amszterdam nem-zsidó lakosai körében. Mivel a szegények megsegítése továbbra is az egyház feladata volt, a legtöbb zsidó teljesen ki volt szolgáltatva a hitközségnek.

Elméletileg, a zsidó autonómia megszűnése erőteljes hatással kellett volna legyen az oktatási rendszerre. Formálisan ugyanis lehetővé vált a zsidó gyerekek számára, hogy saját vallási iskoláik helyett állami iskolákba járjanak, de ők továbbra is inkább a saját közösségi iskoláikat részesítették előnybe. Figyelmen kívül hagyták azt a törvényt is, hogy az oktatás nyelve a holland kell legyen, továbbá azt is, hogy a vallási szertartásokat hollandul kell tartani. Így tehát továbbra is a portugál és a jiddis nyelv használata volt a jellemző.

Ebben az időszakban a zsidók számára szinte semmilyen lehetőség nem mutatkozott arra, hogy a helyi politikai életben aktívan résztvegyenek, mivel a tradicionális protestáns elit továbbra is uralta Amszterdamot. Ráadásul a liberálisabb társadalmi és kulturális szervezetek sem fogadták tagjaik közé a zsidókat. Másrészt viszont még azok a (számbelileg elenyésző) zsidók is, akik az emancipáció szószólói voltak, komoly belső orientációval rendelkeztek a kapcsolataik és az önkéntes szervezeteik kialakítása terén; az elszegényedett zsidó tömegek viszont szinte semmit sem tudtak arról, ami az őket körülvevő világban zajlott.

Bár az amszterdami zsidók formális emancipációja ebben az időszakban ment végbe, a társadalom egészén belül szinte semmi sem változott az asszimiláció terén. Egy parányi elit kivételé-

vel az egész közösség megtartotta szektás kisebbségi jellegét. Amint az várható, az amszterdami zsidók lakóhelyi szegregációja sem változott jelentősen. Az 1849-es népszámlálás (ami egy jó ideig az utolsó olyan népszámlálás volt, ami kisléptékben regisztrálta a vallási hovatartozást) a zsidó települési minták erőteljes folytonosságát mutatja (2. ábra). Az 1795-ös helyzethez képest elenyésző a különbség. Vitathatatlan, hogy felfedezhető egy enyhe anti-szegregációs folyamat, hisz ez esetben az izolációs index 67,2 (5,8-szer magasabb, mint abban az esetben lenne, ha nem lenne szegregáció), míg a disszimilitási index 92,2-ről 86,5-re változott. 1849-ben a 135 népszámlálási körzetből mindössze 48-ban nem laktak egyáltalán zsidók, míg Amszterdam „új részén” a 25 ezer zsidó lakosból csak 900 lakott. Következésképpen a hagyományos gettó sértetlenül folytatta tovább életét.

2. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1849-ben
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1849)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A zsidók lakóhelyi szegregációjának mintájában észlelhető figyelemreméltó állandóságot ökológiai tényezők is magyarázzák. Amszterdam stagnáló gazdasága a demográfiai mozdulatlanságban is megmutatkozott, és a városba történő bevándorlás, legyen az zsidó, avagy nem-zsidó, szinte teljesen leállt. Ráadásul még a város térbelileg sem növekedett. A városi lakásállomány csökkent, és a megmaradó lakások állaga is gyorsan romlott. A zsidó negyed a város

egészenek nyomorúságát tükrözte, hisz a szociális körülmények gyalázatosak voltak, és a város egyetlen részében sem lehetett emberi életre olyannyira alkalmatlan nyomortelegeket találni, mint itt.

Gazdasági növekedés és társadalmi mobilitás az 1860 és 1900 közötti időszakban

1860 táján Amszterdam történetében új szakasz kezdődött. Elmúlt a hanyatlás és gyengélkedés ideje, a gazdasági élet megélnékült, és a város a modernizáció hatása alá került. Ez az emelkedő gazdasági trend, ami együtt járt a gazdaság növekedésével és a felfelé ívelő társadalmi mobilitással, különösen a város zsidó lakossága számára bírt nagy jelentőséggel.

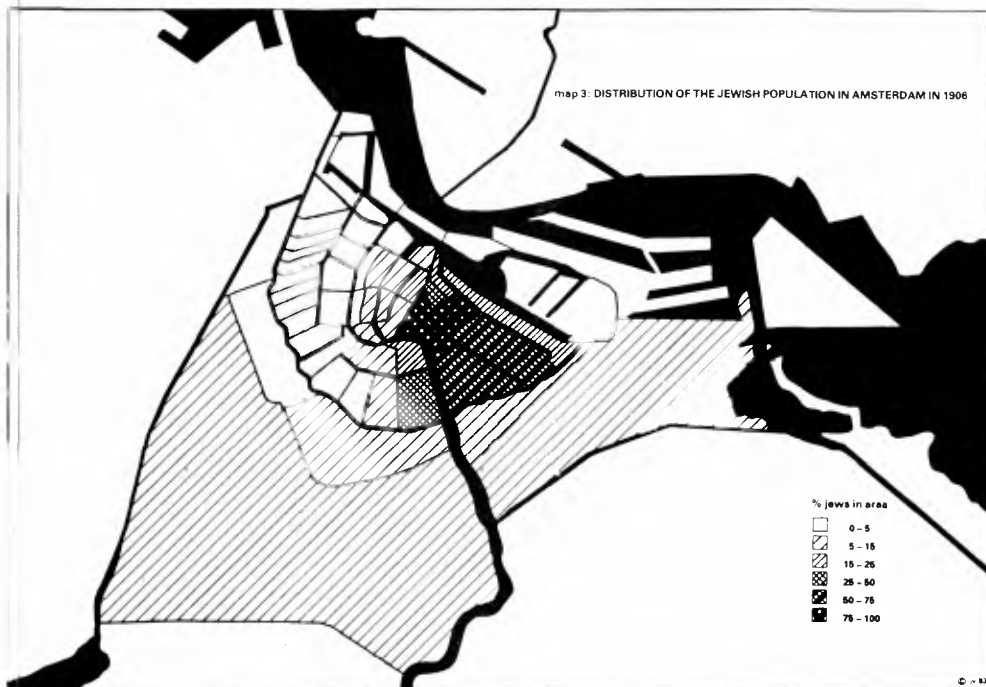
A legfontosabb változások a gazdasági életben zajlottak le, és a helyi gazdaságban jelentősen megnőtt a zsidók szerepe. Mindez persze nem elsősorban az újonnan megnyíló lehetőségeknek köszönhető: sőt, épp az ellenkezője igaz, hisz a zsidó közösség pontosan azokat a szakmákat használta fel rendkívül gyümölcsözően, melyekre már jóval az emancipáció előtt specializálódott. Az általános gazdasági fellendülés, és a zsidó vállalkozók aktivizálódása következtében a hagyományos kézműves szakmák ismét virágzásnak indultak. A tőzsdei ügynöki tevékenység és a bankári szakma, melyekben a zsidók oly fontos szerepet játszottak, modern alapokra helyeződtek és gyors fejlődésnek indultak. Másfelől viszont a fejlődő pénzügyek fontos ösztönzőket adtak olyan hagyományos területeknek, melyek a korábbi időszakban teljesen el voltak maradvak: virultak az olyan, tipikusan zsidó háziipari tevékenységek, mint a ruházati, és dohányipar. Ugyanakkor azonban mégis a gyémántipar ment át a legfantasztikusabb fejlődésen, különösen dél-afrika gyémántmezőinek a század 70-es éveiben történt felfedezése után. A gyémántipar növekvő munkaerőigénye, és az iparág magas fizetései tovább gazdagították a zsidó közösséget, melynek tagjai közül időnként 50% élt „az iparból”. A zsidók és nem-zsidók közötti jövedelemkülönbség csökkent, a nyomor eltűnőben volt, minek következtében a zsidó lakosság egyre kevésbé függött a hitközség jótékonyági adományaitól.

A mobilitás politikai téren is növekedett. 1848-tól kezdődően a régi patríciusi uralom válságba került, és növekedett a tehető városi polgárok befolyása. Ebben a folyamatban az olyan ismert zsidók, mint például Sarphati és Wertheim, rendkívül aktív szerepet játszottak, és az amszterdami politikai élet prominens személyiségeivé váltak. A zsidóknak az „aparteidből” és a nyomorból való emancipációját jelentősen elősegítette a közoktatás 1861-es átszervezése, melynek során az alapoktatást kiterjesztették és színvonalát javították, és ami még ennél is fontosabb, hatályon kívül helyezték az államilag támogatott zsidó vallási oktatást. Ettől kezdve szinte minden zsidó gyerek a „nyilvános” vagyis nem felekezeti) általános iskolába járt (amelyek azonban sabszkor bezártak abban az esetben, ha a tanulók több mint a fele zsidó volt). A 19. század első felében Amszterdamban közel 50 zsidó iskola volt, melyből 1900 tájára már csak kettő maradt. Ezt a változást a mostmár liberálisnak számító zsidó vezetők rendkívül jó szemmel nézték.

A fent említett dúsgazdag liberálisokat nem lehetett megkülönböztetni nem-zsidó társaiktól, hisz a zsidó származás alig befolyásolta életvitelüket. Már nem követték a kóser étkezési és

egyéb vallási szokásokat, nem jártak zsinagógába. Mindezek ellenére az asszimiláció ezen előharcosai a hitközségi tanács tagjai maradtak és továbbra is csak a zsidó közösségen belül házasáltak. A kikeresztelkedés útján történő asszimiláció hitszegésnek számított. Ráadásul még akkor is tetszett a zsidóknak, akár nem, a külső világ továbbra is elsősorban zsidóknak tekintette őket, és a személyes, nem-szakmai kapcsolatok a zsidók és nem-zsidók között továbbra is ritkaságszámba mentek. Időről időre még a zsidókkal szembeni averzió jelei is megmutatkoztak, bár az antiszemitizmus túl erős kifejezés lenne az elsősorban az újjgazdagsággal, és nem a prominens zsidó személyiségekkel szemben megnyilvánuló érzelmekre és viselkedésre (tudnunk kell azt is, hogy a Holland Kelet-Indiákon szerzett „gyarmati vagyonnal”, illetve a sikeres amszterdami német üzletemberekkel szembeni ellenérzések legalább ennyire erősek voltak).

Mindent összevetve, mindez nem állított komoly akadályt a teljes asszimiláció elé. Éppen ezért a 19. század utolsó 40 évét olyan periódusnak tekinthetjük, melyben a zsidó közösség szektás kisebbségből szektás közösséggé emancipálódott. Ugyanakkor csökkent a szektáság intenzitása, különösen a vagyonosabb tagok körében. Az amszterdami zsidó közösség lakóhelyi szegregációjának mintája ebben az esetben is jól mutatja a fent leírt folyamatot (3. ábra).

3. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1906-ban
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1906)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A századforduló táján az amszterdami zsidók többsége még mindig elkülönült lakónegyedekben élt. Ugyanakkor azonban azonos tendenciák vonatkoznak az általuk lakott területre, és a város egészére, vagyis mindkettő sokkal nagyobb volt, mint 50 évvel korábban. A hagyományos zsidó negyeden kívül ebben az időszakban már sok zsidó lakott a városfalon kívül épült új városrészekben is. Érdekes megjegyezni, hogy csak a régi gettóval határos új negyedek vonzottak jelentős zsidó lakosságot, míg a város nyugati meghosszabbításában felépült új városrészeknek szinte kizárólag nem-zsidó lakossága volt. Hasonlóan fontos volt az a tény is, hogy egyre több zsidó telepedett le szétszórtan, a többé-kevésbé kizárólagosan csak zsidók lakta területeken kívül. Az izolációs index 54,0-ra csökkent (vagyis a nem-szegregálódott helyzetre jellemző értéknek a 4,9-szerese), míg a disszimilitási index a korábbi 86,5 helyett 70,0-ra csökkent.

A gazdasági, demográfiai és városi növekedés ezen időszakában azonban sokkal több történt, mint a fent említett lakóterületi növekedés és a szétszórtság jellemzővé válása, mivel alapvetően megváltozott az amszterdami zsidók települési típusának a modellje. Ennek a változásnak a legfontosabb aspektusa a nagyobb léptékű szegregáció irányába mutató tendencia volt, mely megnövekedett társadalmi-gazdasági homogenitású területeket eredményezett. Ugyanez a tendencia világosan kibontakozott a zsidó negyedben is. A kevésbé jómódúak, különösen az utcai árusok jelentékeny csoportja, továbbra is a zsidó nyomornegyedben lakott — vagyis a korábbi „gettóban” —, ami a fenti időszakban csak még zsúfoltabbá vált. A középosztálynak, beleértve a gyémántipari dolgozókat is, sikerült elmenekülnie a gettóból, és a város újonnan épült déli és keleti részein telepedtek le. A zsidóság krémje, vagyis a tőzseüagnökök, bankárok, és ipari vállalkozók, már nem a gettó csatornaparti részein és elegáns utcáiban laktak, hanem a régi városfalhoz közeli, két újonnan épült és igen elegáns lakónegyedben. Itt is meg kell azonban jegyeznünk azt a meglepő tény, hogy a gazdag zsidók is csak kettőt foglaltak el Amszterdam négy, újonnan épült luxus lakónegyedéből. Ez a kettő a Paleis voor Volksvlucht (a londoni Crystal Palace helyi imitációja, melyet a nagyvárosi fejlődés zsidó szószólója, Dr. Samuel Sarphati tervezett), és a Plantage volt, melyek közvetlenül csatlakoztak Amszterdam hagyományos zsidó negyedéhez. Másrészt viszont a nem-zsidó elit valamennyi nagyvárosi „aranyparton” megtalálható volt, kezdve a hagyományosan fényűző csatorna menti övezettel, folytatva az új luxus színvonalú Vondelpark környékével, egészen a jómódú zsidók által lakott, előbb említett, két városrészig. Mivel mind a zsidók, mind pedig a nem-zsidók szinte teljesen szabadon megvalósíthaták lakóhelyi preferenciáikat, a fenti településmintát csak a nem-zsidók zöme részéről megnyilvánuló antiszemitizmus hiánya magyarázza, mely kombinálódik a zsidó elit oldaláról mutatkozó partikularisztikus attitűdökkel (melynek egyenes következménye a csoport többi tagjai, valamint a vallási és kóser lehetőségek közelébe történő tömörülés).

Amszterdam zsidó negyedén belül tehát egyre erőteljesebb tendencia volt tapasztalható a homogén társadalmi-gazdasági lakónegyedekben való letelepedés irányában. Más szóval: a századforduló táján a gettó, mely részben a befogadó társadalom elutasító magatartásának volt a következménye, nagyjában-egészében megszűnt létezni. Helyette létrejött egy olyan zsidó negyed, mely a gazdagság és a státusz mentén belsőleg tagolódott ugyan, de a teljes térbeni szegregálódásmentességtől a folytatódó, bár egyre gyengülő, szektásság visszatartotta.

Növekvő állami befolyás 1900 és 1933 között

Körülbelül a századfordulótól kezdődően Amszterdam immáron stabilizálódó gazdasága már nem játszott többé döntő szerepet a zsidó közösség asszimilációjában (illetve szegregációjában). A fenti szerepet helyette az egyre erősödő és terjeszkedő közhatalmi szféra vette át. Hollandia, és különösen a problémákkal terhes Amszterdam, egyre jobban támogatta azt az ötletet, hogy bizonyos létfontosságú társadalmi szolgáltatásokat és lehetőségeket többé nem kereskedelmi alapon nyújtsanak, mivel ez a kevésbé tehetős embereket megfosztotta azok igénybevételeitől. Ebbe a körbe tartozik, többek között, az egészségügy, az oktatás, a tömegközlekedés, és a lakás, következésképpen a fent felsorolt szolgáltatások és lehetőségek nyújtása a jövőben nem magánügy, hanem közügy. Láthatóvá váltak tehát a jóléti társadalom első körvonalai. Ezen helyhatósági igazgatásbavétel egyik (remélt) következménye a „szociálisan gyengéknek” a megfelelő társadalmi szférákban való növekvő, következésképpen egyre egyenlőbb, részvétele. Más szóval: ezen csoportok asszimilációja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy tipikusan holland jelenség megakadályozta a fenti tendencia jellemzővé válását. Az állam a holland társadalom legfontosabb erőinek átengedte azt a jogot, hogy a fenti azonos részvételt megszervezze, miközben saját intézményeik (katolikus, protestáns, szocialista, zsidó) számára továbbra is megmarad a specifikus autonómia. Más szóval ez azt jelenti, hogy lehetővé vált a társadalmi, szociális „pillérek” létrejötte. Amszterdam városa úttörő szerepet vállalt a jóléti társadalomhoz vezető különös úton, mely a város zsidó lakosságára is fontos következményekkel, és jelentős hatással járt.

A tárgyalt időszakban ellentét támadt a zsidó közösség ortodox és nem-ortodox tagjai között, és az utóbbi csoport számszerűleg egyre növekedett. Korábban csak a gazdag, liberális zsidók engedhették meg maguknak, hogy ne törődjenek a hitükkel. A 19. század vége óta azonban a fent említett zsidó „burzsoázia” kibővült a zsidó proletáriátus azon tagjaival, akik háttal fordítottak az ortodox vezetőknek, mivel azok a gettó nyomorára adandó egyetlen helyes válasznak a szigorú vallásosságot fogadták el. Egyre több zsidó, akik között a gyémántiparban dolgozók vezető szerepet játszottak, a szocializmusban új, a fentitől eltérő válaszra letek: Henri Polak vezetésével lefektették a Holland Szakszervezeti Kongresszus és a Szociáldemokrata Munkáspárt alapjait. Mindkét szervezet, annak ellenére, hogy formálisan semlegesek, ténylegesen pedig ateisták és nem-zsidók voltak, kulcsszerepet játszott a II. világháború előtti zsidó Amszterdam életében.

1930 táján a zsidó foglalkozási szerkezet még mindig jelentősen különbözött az Amszterdam egészére jellemzőtől. A zsidók ugyanis felülreprezentáltak voltak a gyémántkereskedelemben, ahol sokat javultak a körülmények, ha másért nem hát azért, mert saját szakszervezetük jelentősen javította mind az 5000 főnyi zsidó dolgozó, mind pedig keresztény kollégáik szociális biztonságát. Az állami szegény-segélyezés bevezetése óta az utcai árusok jelentős csoportja (számuk 2500 volt 1929-ben), egyre kevésbé függött a zsidó hitközségi adományoktól. Jellemzővé vált az is, hogy egyre növekvő számú zsidó üzlet és cég szombat helyett vasárnap tartott zárva, bár sabszokor a régi zsidó negyed továbbra is csendes volt.

Amszterdam politikai életében a zsidók egyre jelentősebb szerepet játszottak, bár a többi felekezettől eltérően soha nem hoztak létre autonóm zsidó pártot. 1930 körül a zsidó előljárók

közül négy (összesen hat ilyen elöljáró volt) a szocialista és a liberális pártot egyaránt képviselte, mely pártok az állam két szekuláris pillérévé képezték. A zsidók ugyanakkor nem vettek részt a katolikusok és protestánsok által az állammal szemben, a felekezeti iskoláknak nyújtandó támogatásért vívott küzdelemben sem, és még a későbbiekben sem nagyon használták fel a zsidó vallási iskolák támogatására akkoriban rendelkezésre álló jogi lehetőségeket. A vallási iskolákból csak három maradt meg, mivel mind a liberális, mind pedig a szocialista meggyőződésű zsidók szívesebben járták gyermekeiket az állami iskolákba. Ezzel párhuzamosan az (önkéntes) vallási oktatásban való részvétel iránti érdeklődés is erőteljesen csökkent.

Erre az időre mind a Szakszervezet, mind pedig a Munkáspárt igen jelentős szerepet játszott a mindennapi életben: előadásokat és kirándulásokat szerveztek, könyvtárakat tartottak fenn, és ifjúsági szervezeteik igen sok zsidó fiatalt vonzottak. (A vallási hatóságok erre saját ortodox ifjúsági klub létrehozásával reagáltak, ami azonban nem állta a versenyt.) A fentiek eredményeként a zsidók és nem-zsidók között létrejövő kapcsolatok elősegítették a szekularizációt és az asszimilációt. Mindennek legékesebb bizonyítéka a vegyesházasságok egyre növekvő száma: míg 1901 és 1905 között az amszterdami zsidóknak csak 6%-a kötött házasságot nem-zsidó vallású egyénnel, a fenti arányszám 1930 és 1934 között közel 17%-ra emelkedett.

Ugyanakkor azonban az esetek nagy részében még a nem vallásos zsidó munkások sem szakítottak meg minden kapcsolatot a zsidó közösséggel és a hitközséggel. Érdeklődésük eltérő voltától függetlenül a zsidók továbbra is egyazon közösség tagjainak érezték magukat, és a külső világ is hasonlóan érezt, hisz a zsidókat egyazon nagy család tagjaiként tartotta nyilván. A zsidók összetartozásérzetét bizonyos rituálékhoz és szokásokhoz való ragaszkodás demonstrálta: körülméltetés, zsinagógában kötött házasság (anélkül, hogy rendszeresen eljártak volna a szertartásokra), péntek esti családi összejövetelek (a sabsz beköszöntének figyelése és a kóser szokások betartása nélkül), és jiddis kifejezések gyakori használata (annak ellenére, hogy időközben a holland lett a zsidók köznyelve).

Eközben nyilvánvalóvá vált a zsidó közösség ortodox és nem-hívó tagjai közötti ellentét. Míg az első csoport visszavonult saját intézményeinek keretei közé (és ebben a társadalmi „pillérek” kialakulásának tipikusan Hollandiára jellemző folyamata nagymértékben segítette őket), a második csoport tagjai nem-vallási, és igen gyakran szocialista szervezetekben vett részt, nem-zsidó kollégáikkal közösen. Az asszimilációs tendenciák felülmúlták a szektásakat. Ugyanakkor a nem-ortodox zsidók sem tűntek el teljesen a nagyvárosi olvasztótégelyben, mivel egyfajta szimbolikus etnicitástudat összetartotta őket.

Ismételten elmondható, hogy az asszimilációs folyamat változásait jól tükrözi a lakóhelyi szegregáció változása (4. ábra). 1930-ra az amszterdami zsidók izolációs indexe 34,7-re csökkent (vagyis 4-szerese volt annak az értéknek, ami a szegregáció teljes hiánya esetén lenne tapasztalható; a fenti évben Amszterdamnak 65 ezer zsidó lakosa volt, ami az összlakosság 8,7%-át jelentette). A disszimilaritási index mostmár „csak” 60,7 volt. Egyre több zsidó telepedett le a régi zsidó negyeden kívül, aholis erre az időre a zsidó közösségnek már csak kb. egyharmada lakott. Ezzel párhuzamosan tovább folytatódott a régi zsidó gettóhoz csatlakozó, különálló zsidó negyed kialakulása, melynek első jelei a századforduló táján kezdtek kibontakozni.

4. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1930-ban
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1930)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A gettóból való kiáramlás, egyrészt, elkerülhetetlen folyamat volt. Az 1902-es Állami Lakás-építési Törvény lehetőséget teremtett a helyhatóságok számára, hogy azon területeken beavatkozzanak a lakáskörülményekbe, ahol lakás céljaira alkalmatlannak bizonyuló lakások és házak vannak, és az amszterdami szocialista városatyja lelkesen megragadta ezt a lehetőséget. A régi zsidó negyed, ami már jó ideje nyomortelep volt, az elsők között szerepelt a nagyvárosi rekonstrukciós projektek között. Ugyanakkor azonban csak részleges sikerrel büszkélkedhetnek azok a nagyszabású tervek, amelyek a gettó lerombolását és lakóinak a város különböző résziben való letelepítését tűzték ki célul (amelynek következményeként a fajok közötti barátság megerősödésével számoltak). Ennek egyik oka az I. világháború kitörése volt, mely lelassította a fenti tervek megvalósítását. 1930-ban a régi zsidó negyednek 8000-rel kevesebb lakosa volt, mint 1900-ban. A korábbi gettólakó zsidók azonban nem szívesen keveredtek teljes mértékben a nem-zsidó laossággal, és paradox módon a jóléti társadalom egyik eszköze tette lehetővé számukra, hogy elmeneküljenek sorsuk elől. Az állam által támogatott zsidó és szocialista lakás-építő szövetkezetek tevékenységüket a város keleti és délkeleti részében koncentrálták, melynek következménye a lakók csoportosítása, és új zsidó negyed létrehozása volt. Két évszázad óta ekkor építették a legnagyobb zsinagógákat, mégpedig a városnak ezekben a részeiben. A gazdag zsidók is követték a többieket, és nem szívesen telepedtek le a város északi és nyugati részeiben.

1900 és 1933 között tovább csökkent Amszterdamban belül a zsidók szegregációja, ami rámutat arra is, hogy a zsidó és nem-zsidó lakosság közötti ellentét és eltérés is elvesztette jelentőségét. Ugyanakkor azonban a zsidó közösség ortodox tagjai önkéntesen a város délkeleti részében elhelyezkedő zsidó negyedben telepedtek le. A zsidók többi tömörülése Amszterdamban belül a szocialista társadalmi „pillérben” való aktív részvétel eredménye volt, beleértve ebbe a lakáspolitikát is. Következésképpen tehát az így létrejött szegregációs minta az említett társadalmi „pillérekre” épülő amszterdami társadalom térbeni tükröződésének tekinthető.

Következtetések

Ha megvizsgáljuk az amszterdami zsidó lakosságnak a város társadalmi és térbeni szerkezetében elfoglalt pozícióját a zsidóknak a városban a XVII. században történő első letelepedésétől a II. világháború kitöréséig eltelt időszakban, akkor egy világosan kirajzolódó fejlődési folyamatnak lehetünk a szemtanúi. Az első két évszázadban a zsidó közösség szektás kisebbségként jellemezhető, hisz az őket körülvevő partikuláris társadalom megtagadta tőlük az egyenlő jogokat, és a társadalmi élet legfontosabb területein való egyenlő részvételt, ugyanakkor a közösség maga sem mutatott érdeklődést ezen jogok megszerzése iránt. 1975-ben eltörölték a zsidók formális kisebbségi státusát, és hosszútávon az egyre univerzálisabbá váló kormányok megszüntették az egyenlő társadalmi szereplés és részvétel előtt álló, a korábnál sokkal gyakorlatibb akadályokat is. Ugyanezen idő alatt csökkent, bár teljesen nem tűnt el, az ortodox zsidó lét és viselkedés, és ebből következően a partikularizmus szerepe a közösség egyre több tagja számára továbbra is fennmaradt. A fenti okokból kifolyólag a zsidóknak az amszterdami társadalomban való részvétele, vagyis más szavakkal az asszimilációjuk, a XIX. század második felétől állandóan emelkedett.

A fent említett szociális és társadalmi változásokat az amszterdami zsidók lakóhelyi szegregációjának mintájában bekövetkező változások és a pontosan tükrözték. Az emancipációt megelőzően rendkívül szegregáltan éltek (ezt bizonyítja a 92,2-es disszimilitási index, és a 70,2-es izolációs index is) egy olyan negyedében a városnak, amelynek ugyan nem voltak jogilag definiált határai, de mégis gettónak nevezhető. A későbbi években a fenti szegregáció jelentős csökkenést mutatott (1930-ban a disszimilitási index 60,7, és az izolációs index 34,7 volt), és a zsidók egy része a nem zsidó lakosság között elszórtan élt. A közösség egy másik része továbbra is — bár mostmár saját szabad választása alapján — a többi zsidóval egy csoportban élt, olyan környéken, illetve városrészekben, melyeket a prosperitás és az ortodoxia különböző fokozatai jellemeztek. Mindent összevetve elmondható azonban, hogy közel három évszázados amszterdami lét után a zsidó közösség továbbra is jól látható és elkülönülő egységet képezett mind társadalmi értelemben, mind pedig az élet térbeni szerkezete tekintetében.

Következtetésképpen azt mondhatjuk, hogy az amszterdami zsidók fentiekben ábrázolt helyzetéből levonható néhány hasznos tanulság. Az egyenlő jogok formális biztosítása egy kisebbségi csoport számára még nem elégséges garancia a tényleges emancipációhoz, hisz elérésükhöz és megvalósításukhoz sokkal általánosabb feltételek megteremtésére van szükség (amelyek elsősorban gazdasági természetűek), és ez az elv napjainkban is tapasztalható. Annak ellenére, hogy az amszterdami zsidó közösség nem rendelkezik hosszú(!) múlttal az erősödő asszimilálódás és gyengülő szegregáció terén, teljesen alaptalannak bizonyul minden olyan optimista várakozás, mely az idő múltával, és az újabb generáció megjelenésével a kisebbségi problémák természetes eltűnésével számol.